

Názor, že „účelnou dělbou práce mezi historickým materialismem, vědeckým komunismem, politickou ekonomikou a ostatními společenskými vědami a v těsné souvislosti s výsledky sociálního průzkumu bude možno — pokud se tak dosud plně nestalo — vyčerpát celou problematiku společenského dění z materialistického stanoviska, aniž by bylo nutné vytvářet novou disciplínu, materialistickou sociologii, a násilně rozdělovat oblast zkoumání mezi historický materialismus, vědecký komunismus a marxistickou sociologii“ (M á c h a — H r z a l: *Předmět a metoda historického materialismu*, str. 54) — tento názor byl ještě před několika lety (1961) výrazem jedné pozice v diskusích o marxistickou sociologii. Dnes patří minulosti. Avšak obnovení, ustavení či systematické budování této společenské vědy základní problém diskuse pouze posunulo do nové polohy, aniž ho vyřešilo.

Vydeme-li z nesporné skutečnosti, že až do nedávna byla možnost marxistické sociologie popírána, musíme se ptát, jaké byly pro to důvody. Historie marxistické sociologie by měla tedy být podkladem a jedním z nutných předpokladů teoretického objasnění jejího vztahu k historickému materialismu, který měl víc než terminologický charakter, neboť mj. jeho řešení často přerůstalo hranice vlastního určení a závažnosti.

Historicky rozhodujícím obdobím boje proti sociologii uvnitř marxismu byla nesporně epocha „stalinismu“. Z ní pak — z hlediska formulované otázky — byla nejzávažnějšími léta 1929—1934, kdy v Sovětském svazu došlo k ostrým sporům o dílo N. Bucharina. Je možno bez nadsázky tvrdit, že vztah sovětských filosofů k sociologii se formuloval téměř bezprostředně ve vztahu k Bucharinovi a jeho názorům. Ukončením těchto sporů byla na dlouhou dobu otázka postavení marxistické sociologie „vyřešena“. Proto analýza a objasnění jejich motivace i podstatných aspektů překračuje rámec historického zkoumání a upozorňuje na souvislosti, které mnohdy teoretické úvahy nezaznamenávají.

*

V roce 1921 vyšlo v Sovětském svazu 1. vydání *Teorie historického materialismu*, díla, které vlastně poprvé usilovalo o systematický a přitom přístupnou formou psaný výklad společenské problematiky z pozic marxismu. Autor, významný sovětský politik a filosof Nikolaj Bucharin, dal své knize podtitul „Populární učebnice marxistické sociologie“. (Pozn.: vzhledem k nedostupnosti ruského originálu použit německý překlad z r. 1922.)

Kniha byla v následujících letech vydávána znovu, takže v r. 1929 vyšlo už její 9. vydání. To by mohlo svědčit o jejím mimořádném významu a přínosu. Ale teprve toto poslední vydání jakoby vyprovokovalo celou sovětskou filosofickou frontu k úsilí o zásadní prověření hodnot díla. Soustavná a zdrcující kritika, která po pět let tvořila jednu z hlavních náplní filosofických diskusí, naznačuje, že důvody odsuzujících vystoupení proti Bucharinovi nebyly rázu jen „čistě“ teoretického. Časový odstup od prvního vydání i rozšíření díla je příliš nápadné. Ve sporech šlo o více než o jedno dílo jednoho autora. Šlo o konkrétní projev proměn politicko-ideologické situace.

Postava N. Bucharina (1888—1938) má své místo v dějinách Sovětského svazu, leč místo ne dost přesně určené. Byl významným politikem i teoretikem, o čemž mj. svědčí jak řada významných funkcí (krátce byl předsedou Rady lidových komisařů, pak lidovým komisařem pošt, dlouholetým členem ÚV KSSS, zástupcem v Komunistické internacionále), tak činnost redaktorská, pedagogická, spisovatelská ap. Geneze jeho názorů a postojů bývá označována jako přechod od „krajní levice“ ke „krajní

pravici“. Za první — levé — období bývá především označováno jeho působení v revoluci 1917 a těsně po ní, kdy několikrát vystoupil i proti Leninovi (v otázce míru brestlitevského ap.). Avšak tyto rozpory nebyly rázu trvalého a Bucharin i nadále zastával jedno z předních míst — zvl. v ÚV KSSS, které si ještě upevnil po Leninově smrti. V letech 1924—1926 totiž vyvrcholil boj uvnitř strany, který skončil porážkou Trockého. Zásahu o to měl vedle Stalina především Bucharin. Jeho pojetí „permanentní revoluce“ bylo tehdy Stalinovi oporou, i když v něm byly skryty základy jeho pozdější („pravicové“) orientace, vyjádřené tezí o nutnosti pozvolného přechodu k socialismu.

V následujících letech však vnitropolitický boj přerostl do nové etapy. K rozhodujícímu střetnutí dochází během r. 1928—1929, kdy Stalinem vyhlášený program radikální kolektivizace vyvolal mezi některými členy ÚV KSSS ostrou kritiku. Rozpor mezi krajně vyhocenými stanovisky byl v této i jiných otázkách prezentován střetnutím Stalina s Bucharinem, které „mělo Stalinovi otevřít cestu k dalšímu upevňování osobní moci“ (V. S u c h o p á r, *Tři fáze v dějinách KI, Příspěvky k dějinám KSCČ*, 1965/2, 233). Tím byla (podle názorů mnoha marxistických historiků) zahájena kapitola předznamenávající nejtragičtější údobí sovětských dějin. Stalin ve svém boji proti tzv. pravé úchylce úmyslně ztotožnil snahu o nastolení nové etapy ve vývoji socialismu s úsilím likvidovat nejdůležitější odpůrce upevňování své osobní politické moci. K názoru, že „neštěstím pravicových úchylkářů je to, že třebaže uznávají formální možnost budování socialismu v jedné zemi, nechtějí uznávat ty cesty a prostředky boje, bez kterých nelze budovat socialismus“ (projev na XVI. sjezdu KSSS), připojil prohlášení o nutnosti izolovat tyto oportunistické živly. A to bylo oním vnějším podnětem, který nejen vyústil do politické porážky Bucharina (začala jeho vyloučením z politbyra KSSS v r. 1929 a skončila jeho popravou v březnu 1938), nýbrž vyvolal i teoretické střetnutí uvnitř marxismu.

Není samozřejmě možné na základě těchto biografických dat přistoupit k Bucharinovi — jako k faktickému představiteli a teoretikovi „pravice“ — se snahou o jeho rehabilitaci, zrovna jako není možné odsouzením Stalina ospravedlnit jeho odpůrce. Podstatu učení nelze zaměnit s jeho osudem. Avšak pro pochopení porážky Bucharinových názorů nelze nepřihlédnout k tomu, že paralelnost politického i teoretického odsouzení znamenala víc než pouhou „nutnost“ či „náhodu“. Ze stejného důvodu bychom měli s určitou dávkou skepse přikročit i k závěrům a názorům jeho filosofických odpůrců.

*

Máme-li se přiblížit k pochopení podstaty sporů o marxistickou sociologii v souvislosti s dílem N. Bucharina, musíme odlišit dvě otázky, které sice byly na sebe úzce vázány, ale jejichž dosah má rozdílnou platnost: 1. jaké jsou základní principy Bucharinova pojetí společnosti (a jejich kritika); 2. jaké byly důvody proti možnosti marxistické sociologie.

Bucharinova teorie historického materialismu byla koncipována tak, aby výrazně vystoupila její vědeckost, a tím i obecná platnost a závaznost. Teorie společnosti měla tak tvořit stejně korektní systém jako jiné vědy. Proto vychází Bucharin z nejobecnějšího schématu skutečnosti, jehož obecná aplikabilita je podle něj metodologickým základem každé vědy. Schéma je tvořeno pojmy *systém—prostředí—rovnováha*. Systémem rozumí reálný celek neboli samostatný soubor vzájemně spojených a ovlivňujících se elementů ve vztahu k těmto elementům, nezávislý na vědomí vlastní organizovanosti. Takové vymezení odlišuje systém od logického celku, který je celkem proto, protože je jako celek myšlen (např. populační ročník 1921). Systém má naopak objektivní

charakter. Toto rozlišení je důležité zvláště proto, že umožňuje definovat společnost jako systém navzájem se ovlivňujících elementů — lidí, jejichž organizovanost je determinována zákony systému. — Avšak systém není uzavřenou a svébytnou entitou, nýbrž je obklopen jinými systémy (nebo elementy jiného systému, které nutno pokládat také za systémy) — tedy prostředím. Prostředím společnosti je příroda. Vztah mezi systémem a jeho prostředím je pak vyjádřen „zákonem“ rovnováhy.

Bucharin akceptuje učení o pohybu a zdůrazňuje, že princip boje protikladů, který je podstatou „dynamického“ či „dialektického“ pojetí světa, tvoří teoretickou bázi jeho názorů. Domnívá se však, že dialektika nebyla zbavena svého mystického hávu ani Marxem, a proto musí být materializována a konkretizována. Východiskem při tom musí být odhalení povahy samé skutečnosti z aspektu jejího rozdělení na systém a prostředí. Uznáme-li ontologický základ dialektiky, dospějeme nutně k závěru, že vztah obou „veličin“ je podřízen zákonu rovnováhy, (který se projevuje v organickém světě přizpůsobováním). To znamená, že má-li systém existovat, musí být v rovnováze s prostředím (přizpůsoben); opak vede k jeho narušení nebo zničení.

Tak se polarita pohybu a rovnováhy stala průsečíkem Bucharinových úvah a esenci jeho učení. Protože je rovnováha běžně chápána jako pojem statiky, musel Bucharin zdůraznit, že jeho pojetí je dynamické, neboť „rovnováha, jak ji pozorujeme v přírodě i společnosti, není absolutní, nýbrž pohyblivou rovnováhou“ (str. 74). Nechápal ji jako popření pohybu, ale jako jednu stránku procesu, v němž systém od „dané“ rovnováhy přes její zrušení přechází v novou rovnováhu na jiném stupni — do nekonečna. Zákon rovnováhy má tak vyjadřovat princip vývoje jako nekonečné řady změn.

Svou teorii Bucharin podpírá řadou důkazů, z nichž nutno podtrhnout jednak odvolání se na Hegelovu triadickou formuli, v níž nachází potvrzení „svého“ zákona, jednak názor, že materializovat dialektiku lze jen jejím převedením na mechanický základ, tj. „do řeči moderní mechaniky“. „Současnou mechaniku nelze postavit proti dialektice. Jestli není mechanika dialektická, je nedialektický i všechny pohyb — a co pak zůstane z dialektiky?“ (Citát z dodatku k 9. vydání *Teorie historického materialismu* — podle Děborina.)

Obecné pojetí skutečnosti bylo Bucharinovi východiskem pro výklad společenských jevů. Vychází z principu, podle něhož strukturní rovnováha (uvnitř společnosti) je závislá na rovnováze vnější (mezi společností a přírodou), je její „funkcí“. Vnější rovnováha se uskutečňuje prací, která je výrazem aktivního přizpůsobování se přírodě. (Pracovní vazba mezi lidmi je přitom základem společenské vazby a současně specifikem společnosti jako systému.) Musíme tedy chápat práci jako proces „látkové výměny“ mezi společností a přírodou a jeho bilanci (tj. produktivitu chápánou jako rozdíl mezi množstvím vynaložené námahy a množstvím získaných produktů) jako podklad k nastolení rovnováhy, která určuje (buď znemožňuje nebo umožňuje) vývoj společnosti. Tento proces je závislý na úrovni prostředků aktivního působení na přírodu, tzn. na „technickém základu společnosti“, který je determinujícím činitelem „systému pracovních vztahů mezi lidmi“, systému, jehož materiální stránku představují fyzické vztahy lidí v procesu práce, tedy jejich rozmístění (organizace) ve výrobě jako „těles“ v prostoru a čase. Souhrn výrobních vztahů tvoří ekonomickou strukturu společnosti. Podle Bucharinova populárního výkladu tvoří tedy „technika“ a „ekonomika“ dvě ovlivňující se stránky společnosti, z nichž rozvoj první určuje povahu druhé. (Na tomto východisku má pak být založena každá sociologická analýza společnosti, neboť ono podmiňuje všechny ostatní vnitrosociální souvislosti.) Rozpor mezi nimi a jeho neustálé vyrovnávání je zdrojem pohybu (vývoje) společnosti. Rozvoj techniky musí vést k přizpůsobení (tj. k přeskupení) lidí v ekonomice, které vyvolává

změny v sociálně-politické struktuře, změny morálních a právních norem atd. Nově vznikající „organizace“ společnosti se dostává do rozporu s „organizací“ přežívající, a tím narušuje vnitřní rovnováhu, která může být znovunastolena teprve přizpůsobením všech sfér společenského života novému stavu „techniky“. Obnovení rovnováhy může probíhat dvěma způsoby: buď pozvolným přizpůsobováním všech elementů systému (evolucí) nebo náhlým zvratem (revolucí). „Pokud ekonomická struktura umožňuje vývoj výrobních sil, nenabývají společenské změny charakteru revoluce, ale jdou cestou evoluce“ (str. 285).

Marxistické jádro pojetí společnosti v názorech Bucharinových pozná i laik (odhlédneme-li od někdy až příliš popularizující a tím nepřesné terminologie). Avšak problémem zůstává jeho snaha naroubovat marxismus na teorii rovnováhy. Ta také vyvolala největší kritiku, v níž byla pohřbena i nejedna podnětná úvaha Bucharina (o sociální stratifikaci, úloze technické inteligence, sociální psychologii ap.)

Proti Bucharinovi a jeho stoupcům (tzv. *mechanistům*) vystoupili především *dialektikové* v čele s A. Děborinem (I. Luppol, N. Karev, N. Bobrovnikov aj.) a celá diskuse byla v podstatě uzavřena knihou M. Z. Selektora, *Dialektický materialismus a teorie rovnováhy* (1934).

Ve sporech bylo proneseno mnoho zajímavých i podnětných příspěvků k marxistické filosofii a sociologii, byly však proloženy řadou simplifikací a vulgarizací, které měly pomoci Bucharina zdiskreditovat. Apriorní zaujatost tak z diskuse udělala proces.

Bucharinovi odpůrci upozornili především na zdroje jeho mechanického pojetí dialektiky ukryté v teorii rovnováhy, které spočívaly v záměně vnitřních rozporů za rozporů vnější (mezi entitami, „tělesy“), a dále v redukci vyšších forem pohybu na pohyb mechanický, vystihující pouze kvantitativní vztahy bez ohledu na kvalitativní rozrůzněnost skutečnosti. Mimořádná pozornost byla věnována zvláště relaci mezi změnou, pohybem a principem rovnováhy. I když např. A. Děborin přiznával, že rovnováze nutno přičíst ontologickou platnost, neboť je formou, projevem pohybu (a současně implikuje jeho tendenci), nepřestával zdůrazňovat, podobně jako jiní, že u Bucharina je tento okamžik fixován a brán za výchozí bod úvah, takže se obrací v základní postulát celé teorie. Zatímco byl Bucharin kritizován za pokus absolutizovat a univerzalizovat relativní a dočasný „moment“ pohybu, uniklo jeho kritikům, že upadají do opačného extrému. Místo aby zdůraznili *jednotu* pohybu a rovnováhy (viz. např. B. Engels, *Dialektika přírody*, 209 n.), postavili je proti sobě a tak umožnili zjednodušené a tím i zkreslující pochopení Bucharinova pokusu.

Zásadní filosofické argumenty byly samozřejmě podrobně rozvedeny i v souvislosti s pojetím společnosti, kde má teorie rovnováhy svoji bohatou minulost. O její „zvědečnění“ se pokusili už zakladatelé sociologie Comte a Spencer, kteří také usilovali o překonání její statickosti zavedením dynamického principu, ať to byla „sociální dynamika“ nebo idea evoluce. Avšak vlastním zdrojem Bucharina byla díla Leninem kritizovaného A. Bogdanova (zvl. Tektologie a Teorie životní zkušenosti), který jakoby anticipoval podstatné rysy Bucharinova učení. Tato nápadná shoda nebyla náhodná, neboť Bucharin se skutečně u Bogdanova učil a obhajoval ho i proti Leninovi.

(Teorie sociální rovnováhy měla však širší dosah a platnost i později. Byl jí věnován např. i celý XIII. mezinárodní sociologický kongres v Paříži v r. 1937 a hraje v různých modifikacích významnou roli dodnes, jak o tom svědčí např. proslulá teorie Parsonsova aj. — Nejen teorie, ale i sám pojem rovnováhy by si zaslouhoval hlubší analýzy; to však přerůstá rámeček této informace.)

Výsledky kritiky Bucharinova pokusu o „netradiční a tvůrčí“ rozpracování marxistické teorie společnosti — jak sám v obhajobě označoval svou sociologii — byly

jednoznačně: teorie rovnováhy prý hlásá nutnost mírného vrůstání do socialismu, propaguje ideu sociální harmonie a třídní solidarity, ignoruje vnitřní protiklady ve společnosti i ve straně a končí v obhajobě trockismu a sociál-fašismu. Proto musí být jednoznačně jako cizí element v marxismu odsouzena.

*

Bucharin nazýval své učení marxistickou sociologií. Vycházel přitom z klasifikace společenských věd, které rozdělil do dvou skupin: na vědy historické (dějiny práva, dějiny umění ap.) a vědy teoretické (teorie práva, teorie umění atd.). Ze všech společenských věd pak eliminoval dvě, které „nezkoumají jednotlivé oblasti společenského života, nýbrž život společnosti vcelku ve vší jeho komplikovanosti“ (str. 6). Je to vedle historie také sociologie, která jako nejobecnější společenská věda „nachází všeobecné zákony lidského vývoje“ (str. 7) a je tak současně metodou historie. Po zdůraznění třídního charakteru vědy mohl napsat, že „dělnická třída má svou proletářskou sociologii, známou pod jménem historický materialismus... jinak také materialistické pojetí dějin, či jednoduše ‚ekonomický materialismus‘“ (str. 7).

Odmítnutí takto pochopeného historického materialismu sice netvořilo podstatu sporů, má však velký význam pro pozdější osud sociologie v marxismu. Bucharinovi kritikové vycházeli z názoru, že teorie a její název jsou na sobě často závislé a že „terminologie je už současně i výkladem struktury teorie“ (N. Karev). Tím vystoupili především proti tézi, kterou někteří obhájci sociologie používali, že lze odvrhnout obsah vědy, ale převzít její formu. Karev i jiní svou argumentaci založili na kritickém rozboru některých sociologických systémů (Comta, Tönniese, Simmela aj.) a vytyčili jejich společné charakteristické rysy: abstraktnost, (chápu společnost „vcelku“, psychologizují), nehistoričnost a tedy nadhistoričnost a spekulativnost. Proti tomu je historický materialismus vědeckou teorií pro svůj historismus, materialismus a defetishisaci společenských forem a jevů. Důsledek tohoto rozboru byl logický. Protože kritika Bucharinovy „Teorie historického materialismu“ ukázala, jak málo s marxismem má společného, nutno ji považovat za pokus o ustavení sociologie (se všemi negativními znaky sociologických systémů), i když sociologie materialistické. Závěr byl tedy i zde jednoznačný: sociologie do marxismu nepatří.

Tento historicky omezený postoj vyplýval ze zjednodušeného chápání sociologie jako teoretické vědy, což Bucharin v podstatě akceptoval, ale tím si „připravil“ vlastní porážku. Chápeme-li však dnes sociologii jako vědu o společnosti, pak zdůrazňujeme, že jde o teoreticko-empirický vědecký systém, jehož filosoficko-metodologickým základem zůstává historický materialismus. Důraz na empirickou stránku plyne z nutnosti přistupovat realisticky k současnosti, a tím nejen vědeckěji projektovat hypotézy vývoje, ale i korigovat dosavadní teoretické závěry. Pojem rovnováhy, vyjadřující v omezené míře určité závislosti mezi jevy, může být i v sociologii použit jako zkrácený výraz pro vztahy dostatečně kvantifikovatelných a „jednoduchých“ jevů. Nemůže se však stát principiálním postulátem teorie společnosti, neboť společnost pro svůj mnohostranně komplikovaný, rozrůzněný a dynamický charakter může být jako celek vědecky „uchopena“ jen prostřednictvím komplexu metod podřízených obecné metodě dialektické. Jednostrannost byla proto omylem nejen Bucharinovým, ale i jeho protivníků, kteří při výkladu společnosti akcentovali boj a vyhrocování protikladů a tím mj. teoreticky podpořili Stalinova myšlenku o zostřování třídního boje za socialismu. Toto politické hledisko sehrálo ve sporech svou bezesporu významnou úlohu.

Josef Alan